

Percepcija i skepticizam: problem kriterija znanja o vanjskom svijetu

Pauletig, Tomislav

Undergraduate thesis / Završni rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:924158>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-21**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Preddiplomski studij filozofije

Percepcija i skepticizam:
Problem kriterija znanja o vanjskom svijetu

Student: Tomislav Pauletig

Mentor: dr.sc. Snježana Prijić-Samaržija

6. rujna 2016., Rijeka

Sadržaj

1. Uvod.	1
2. Jaz između pojavnosti i stvarnosti, i problem percepcije.	2
3. Odgovori problemu percepcije.	3
4. Znanje o stvarnosti i znanje o pojavnosti.	4
4.1. Zajednički kriteriji.	4
4.2. Uvjet opravdanosti i uvjet istinitosti za znanje o pojavnosti.	4
5. Način zaključivanja na razini pojavnosti.	6
5.1. Razlika između zaključivanja na razini stvarnosti i zaključivanja na razini pojavnosti.	6
5.2. Kontradikcija percepcije.	7
5.3. Problem definicije percepcije.	8
5.4. Definicija predmeta na razini stvarnosti.	10
5.5. Definicija predmeta na razini pojavnosti.	10
5.6. Prelazak sa pojedinačnog na općeniti predikat.	11
5.7. Općeniti oblik zaključka.	14
6. Kritika zdravorazumskog pristupa zaključivanju na razini pojavnosti.	16
6.1. Skepticizam prema pouzdanosti memorije.	16
6.2. Skepticizam prema pouzdanosti memorije o percepciji.	17
6.3. Primjer mogućnosti pogreške memorije.	18
7. Odgovor skepticizmu o znanju na razini pojavnosti.	21
7.1. Prvi odgovor.	21
7.2. Drugi odgovor.	22
7.3. Treći odgovor.	22
7.4. "Prirođeni" koherentizam.	23
8. Zaključak.	24
9. Popis literature.	26

1. Uvod

Skepticizam prema vanjskom svijetu je jedna od najjednostavnijih, a istovremeno najradikalnijih pozicija koje su se pojavile u povijesti filozofije. Premisa je krajnje jednostavna: sve informacije koje imamo o vanjskom svijetu dolaze iz naših osjetila. Naša su osjetila, međutim, pogrešiva; ni u jednom trenutku ne možemo isključiti mogućnost da ono što mi percipiramo kao vanjski svijet zapravo nije ništa više nego kompleksna iluzija, ili iznimno uvjerljiva halucinacija. Bilo kakav pokušaj dokazivanja da ono što mi percipiramo koincidira sa onime što se nalazi u stvarnom svijetu mora pokazati da se osjetilima može vjerovati, i da smo u stanju isključiti mogućnost pogreške.

Ono što bilo koji oblik skepticizma obično ne dovodi u pitanje je sadržaj našeg vlastitog uma. Filozofi koji su iz problema skepticizma dolazili do raznih zaključaka slažu se uglavnom u jednoj tvrdnji: *znanje je moguće samo na razini pojavnosti*. Implikacija te tvrdnje je dvojaka: s jedne strane, ona podrazumijeva odbacivanje bilo kakvog znanja o stvarnosti, a s druge strane, ono što se nalazi u našem umu nije podložno skeptičkoj sumnji, jer sadržaj našeg uma percipiramo direktno.

Prvi cilj ovog eseja je pokazati da se skeptička sumnja ne zaustavlja jednom kad dođemo do sadržaja našeg uma. Kriteriji kojima se određuje znanje na razini stvarnosti istovjetni su kriterijima kojima se određuje znanje na razini pojavnosti. Iz toga slijedi da je znanje na obje razine jednako "utemeljeno"; ako je skepticizam dovoljan da odbacimo znanje o stvarnosti, onda moramo odbaciti i znanje o pojavnosti.

Drugi cilj ovog eseja jest pokazati da se znanja o pojavnosti nismo u mogućnosti odreći; moramo birati između znanja o pojavnosti i načina na koji naš um funkcionira, a iz tog zaključka slijedi da nemamo razloga odreći se znanja o vanjskom svijetu.

U poglavlju 2, izložiti ću detaljnije problem jaza između pojavnosti i stvarnosti.

U poglavlju 3, predstaviti ću klasične odgovore problem percepcije.

U poglavlju 4, navesti ću kriterije koji moraju biti zadovoljeni za formiranje znanja, i izložiti kako oni funkcioniraju na razini stvarnosti, a kako na razini pojavnosti.

U poglavlju 5, na detaljan način ću opisati proces kojim dolazimo do formiranja znanja na razini pojavnosti, i izložiti kontradikciju u koju nas taj proces dovodi ako se pridržavamo skeptičkih kriterija univerzalne sumnje, te objasniti na koji način možemo braniti zdravorazumski pristup formiranju znanja na razini pojavnosti.

U poglavlju 6, izložiti ću kritiku zdravorazumskog pristupa formiranju znanja na razini pojavnosti.

U poglavlju 7, ponuditi ću odgovor kritici zdravorazumskog pristupa, utemeljen na koherentizmu i na uspješnosti naše interakcije sa onime što percipiramo.

Na kraju, u zaključku eseja, temeljem svih dokaza izloženih u prethodnim poglavljima, pokazati ću

kako iz zdravorazumskog pristupa formiranju znanja na razini pojavnosti možemo izvesti obranu istog takvog pristupa formiranju znanja na razini stvarnosti, i prihvatiti oblik naivnog realizma u odnosu prema vanjskom svijetu.

2. Jaz između pojavnosti i stvarnosti, i problem percepcije

Jedan od najstarijih problema u filozofiji, a pogotovo unutar epistemologije, jest problem *skepticizma*. Iako se taj stav pojavljuje još u antici, dramatične obrise poprima tek u novovjekovnoj filozofiji, kad se fokus cijele rasprave prebacuje na uočeni jaz između pojavnosti i stvarnosti. Ključan argument je Descartesov *Zao Demon*, kojim će francuski filozof po prvi put dovesti u pitanje našu percepciju. Descartesova je ideja krajnje jednostavna: moguće je zamisliti biće koje je toliko moćno da nas može zavarati tako što će nam isporučiti pogrešne osjetilne ideje.¹ Ono na čemu će se skeptički argument temeljiti je činjenica da mi jednostavno nismo u mogućnosti razaznati pogrešnu osjetilnu ideju od one ispravne; ono što je dovedeno u pitanje jesu sama naša osjetila, i nemamo načina dokazati da im se može vjerovati, jer dostupna nam je samo *pojavnost* (odnosno same osjetilne informacije). Ovim vrlo jednostavnim misaonim eksperimentom dolazimo do skepticizma prema postojanju vanjskog svijeta, pozicije koja je dan-danas jednako snažna kao i kad se prvi put pojavila; nismo u stanju razaznati vara li nas naša percepcija, i pošto ni u jednom trenutku ne možemo eliminirati sumnju nemamo pravo tvrditi da znamo išta o vanjskom svijetu, pa čak ni to da vanjski svijet uopće postoji. U takvim okolnostima, pojavljuje se nekoliko pozicija koje pokušavaju odgovoriti skeptičkom izazovu, a neke od njih prihvaćaju da je znanje moguće barem na razini pojavnosti.

Ono što je potrebno učiniti jest preispitati način na koji znanje funkcionira na toj razini, i utvrditi da li je znanje o pojavnosti izloženo pogreškama i nesigurno kao i ono o vanjskom svijetu; ukoliko je to točno, potrebno je ustanoviti vrijede li, kad govorimo o pojavnom znanju, argumenti pomoću kojih smo odbacili znanje o stvarnosti.

Pogledajmo prvo razne pozicije koje su se javile kao odgovor na problem percepcije.

1 Descartes 1993, str. 42-44.

3. Odgovori problemu percepcije

Pristupi problemu percepcije mogu se sažeti u tri glavne skupine: skepticizam, *realizam* i *idealizam*. Descartesov skepticizam već smo spomenuli, no ovdje je važno napomenuti da Descartes nije bio skeptik u pravom smislu te riječi; njegov je skepticizam metodički, i za cilj je imao propitati dotad neupitne stavove u znanosti, u svrhu postizanja apsolutnog znanja.² Hume je, s druge strane, pravi skeptik. Imajući u vidu jaz između pojavnosti i stvarnosti, njegov je zaključak da jednostavno nemamo pravo tvrditi da išta znamo o vanjskom svijetu, pa čak ni to da li vanjski svijet uopće postoji.³ Realizam možemo podijeliti na dvije vrste. Indirektni realizam, koji je zastupao Locke, prihvaća postojanje jaza, ali smatra da je ono što mi percipiramo vanjski svijet onakav kakav on stvarno jest, a pogrešna percepcija pripisuje se greškama u mentalnim reprezentacijama. Jednostavno rečeno, Locke je držao da je postojanje vanjskog svijeta najbolje objašnjenje, i da imamo opravdanje reći da znamo da on postoji i da je takav kakvim ga percipiramo.⁴ Direktni ili naivni realizam, kojeg je zastupao Reid, teži očuvanju zdravorazumske pretpostavke da vanjski svijet postoji, i tvrdi da ga direktno percipiramo.⁵

Berkeleyev idealizam je pozicija prema kojoj vanjski svijet ne postoji, i neposredno su nam dostupne samo ideje jer samo one i postoje.⁶

Na kraju, treba svakako spomenuti i Kantov *antirealizam*, po kojemu možemo znati samo ono što nam je neposredno dostupno ("*phaenomena*"), dok je svijet po sebi, neovisan o nama ("*noumena*"), iako postoji, potpuno van domašaja naših spoznajnih sposobnosti.⁷

Od svih navedenih pozicija, jedino ona Humeova predstavlja dosljedan zaključak iz uočenog jaza između pojavnosti i stvarnosti: jednostavno nemamo pravo tvrditi da išta znamo o vanjskom svijetu, uključujući i to da li on postoji ili ne, budući da uvijek postoji mogućnost pogreške. U tom smislu, pozicije koje zastupaju Berkeley i Kant izvode zaključke koji su nedopušteni, ali će biti korisne zato što dijele Humeov stav da je znanje moguće samo kad o njemu pričamo na razini pojavnosti. Reidov direktni realizam, iako se radi o poziciji koja je danas najrasprostranjenija, ipak i dalje ima problema sa skepticizmom ako se inzistira na potpunoj sigurnosti, slično kao i Lockeov indirektni realizam, pa ćemo te dvije teze, zasad, zanemariti.

2 Descartes 1951, str. 65.

3 Hume 1988, str. 182.

4 Locke 2007, str. 250-251.

5 Prijić-Samaržija 2011, str. 55.

6 Berkeley 1999, str. 28.

7 Prijić-Samaržija 2011, str. 391.

4. Znanje o stvarnosti i znanje o pojavnosti

4.1. Zajednički kriteriji

Krenimo, dakle, od onoga što smo ustanovili kao zajednički element Humea, Berkeleya i Kanta: znanje je moguće samo na razini pojavnosti. No moramo precizirati i točno o kakvom znanju govorimo.

Kao prvo, ograničenja koja skepticizam prema vanjskom svijetu postavlja tiču se upravo samog tog vanjskog svijeta. Ono što nam je dostupno je sadržaj našeg vlastitog uma, i samo o tom sadržaju imamo pravo iznositi sudove.

Kao drugo, koje god kriterije bi upotrebljavali govoreći o znanju o vanjskom svijetu, iste takve kriterije moramo upotrebljavati govoreći i o znanju o pojavnosti. Uzet ćemo kao definiciju klasičnu trodjelnu definiciju znanja, koja kaže da je ono *istinито opravdano vjerovanje*. U normalnim okolnostima, u kojima bi prihvatili postojanje vanjskog svijeta "zdravorazumski", uvjeti opravdanosti i istinitosti funkcioniraju na veoma jednostavan način. Ako, na primjer, želim tvrditi da jedna godina (odnosno vrijeme koje je Zemlji potrebno da napravi jedan cijeli krug oko Sunca) sadrži 365 dana, opravdanje mi pruža kalendar, ili informacija koju sam pročitao u kakvoj stručnoj knjizi. A to što je ta tvrdnja i istinita (kao i to što bih mogao to utvrditi, mjerenjem položaja Zemlje u odnosu na Sunce i ostatak Sunčevog sustava te brojanjem dana koji su prošli) će mojem vjerovanju pružiti status znanja. No kad ovakav kriterij pokušamo primijeniti na znanje na razini pojavnosti, nailazimo na određene komplikacije.

4.2. Uvjet opravdanosti i uvjet istinitosti za znanje o pojavnosti

Uvjet opravdanosti ne predstavlja problem; samim time što mi informacije iz osjetila nešto govore, posjedujem opravdanje za vjerovanje na razini pojavnosti. Poteškoća se nalazi u tome što za neku tvrdnju o vanjskom svijetu možemo u svakom trenutku provjeriti odgovara li stanje u vanjskom svijetu našoj tvrdnji, te tako potvrditi da naša tvrdnja jest istinita, i da ona posljedično jest znanje. Za tvrdnju o nečemu što se nalazi samo u našim osjetilima, pozivanje na vanjski svijet je ne samo nemoguće, kao što to tvrdi skeptik, već i u potpunosti besmisleno. Ono što zahtijeva potvrdu istinitosti

nalazi se u našem umu; kad bih tvrdio da ja percipiram da godina sadrži 365 dana, nikakva informacija iz vanjskog svijeta, čak i kad bi ona bila istinita bez ikakve sumnje, ne bi mi pomogla u učvršćivanju takvog vjerovanja. A ako je pozivanje na stanje u vanjskom svijetu ono što pruža istinitost nekom opravdanom vjerovanju, onda je prirodno zapitati se da li je uvjet istinitosti uopće potreban na razini pojavnosti, i ako jest, na šta referira?

Prvi mogući odgovor na ovaj problem je da jednostavno odbacimo uvjet istinitosti, i kao znanje na razini pojavnosti prihvatimo *opravdano vjerovanje*. No ovakva definicija nipošto nije zadovoljavajuća. Nije teško osmisliti protuprimjer za ovakvo shvaćanje znanja; jer netko može opravdano vjerovati da ono što on percipira kao godinu sadrži ono što on percipira kao 400 dana, a da to nije ispravno, zato što je primjerice takvu informaciju pročitao u nečemu što on percipira kao stručnu knjigu a u kojoj je broj koji predstavlja broj dana u jednoj godini pogrešno otisnut. Ali otkud, u takvom slučaju, dolazimo do potvrde (odnosno demantija) vjerovanja?

Pogledajmo još jednom prijašnji primjer; istinitost tvrdnje da godina sadrži 365 dana, kao što smo to već utvrdili, provjeravamo tako što mjerimo koliko je dana bilo potrebno da Zemlja napravi jedan puni krug oko Sunca, i tu smo tvrdnju empirijski potkrijepili. No i onaj prethodni uvjet, uvjet opravdanosti, proizašao je iz samog vanjskog svijeta. Mi se nismo pozvali na našu osjetilnu informaciju, već na stvarnu knjigu ili na stvarni kalendar na kojima smo imali prilike doći do uvjerenja kako jedna godina sadrži toliko i toliko dana. To znači da se oba uvjeta zapravo zajednički moraju odmaknuti od vanjskog svijeta, jer kad bi odbacili uvjet istinitosti, morali bi isto učiniti i sa uvjetom opravdanosti.

Drugi odgovor je, stoga, na tragu onoga što želimo postići: oba uvjeta, kad govorimo o znanju na razini pojavnosti, izvire iz samog našeg uma, a u tom slučaju nam preostaje redefinirati uvjet istinitosti tako da ni on, kao ni uvjet opravdanosti, više ne referira na vanjski svijet. Najjednostavniji odgovor ovom izazovu je tvrditi da proces utvrđivanja znanja o nečemu u našem umu ostaje isti kao i proces u slučaju utvrđivanja znanja o nečemu u vanjskom svijetu, samo što će u ovom slučaju taj proces imati na raspolaganju samo informacije iz našeg uma; na prethodnom primjeru, to bi značilo da je vizualna informacija kalendara na kojem se nalazi 365 dana, i kojom ja *percipiram* da godina ima 365 dana, upravo ono što mi omogućuje formiranje opravdanog vjerovanja da godina zaista ima 365 dana, ali samo unutar mojeg uma. Nema načina da se to uspoređi sa stvarnim stanjem u vanjskom svijetu, ali nema ni potrebe jer nas u ovakvom scenariju stanje u vanjskom svijetu ne interesira. A proces mjerenja položaja Zemlje i brojanja dana koji su protekli temeljem mojih osjetila mi omogućuje formiranje opravdanog istinitog vjerovanja, ali samo unutar mojeg uma. Na ovaj način, znanje na razini pojavnosti ne referira na ništa izvan našeg uma i onkraj osjetilnih informacija koje su nam dostupne, a dva kriterija koja upotrebljavamo za formiranje tog znanja slijede isti obrazac. No kriterij istinitosti, naizgled, ima čak i prednost kad ga se koristi za dokazivanje znanja na razini

pojavnosti.

Naime, ako uvjet istinitosti mora referirati na nešto u našem umu, čini se da u potpunosti izbjegavamo poteškoće koje izviru iz nemogućnosti dokazivanja postojanja vanjskog svijeta. Uzmimo kao primjer jednu krajnje jednostavnu tvrdnju: "Moja desna ruka ima pet prstiju". Predstavlja li ovakva tvrdnja znanje o nečemu što se nalazi izvan mojeg uma?

Skeptik će, na jako uvjerljiv način, tvrditi da to nije slučaj. Ta tvrdnja svakako ima opravdanje; uobičajeno je da ljudska ruka ima pet prstiju, i vrlo je jednostavno provjeriti prste na mojoj desnoj ruci, i izbrojati ih da bih utvrdio da ih je zaista pet. No uvjet istinitosti je, prema skeptičkom stavu, u potpunosti izvan našeg domašaja. Jer ja mogu pogledati svoju ruku, mogu ju dotaknuti svojom drugom rukom, mogu čak i zamoliti nekog drugog da mi potvrdi da moja desna ruka zaista ima navedeni broj prstiju, no svaka potvrda do koje ću doći pristiže mi iz osjetila, a ona su ono što je dovedeno u pitanje. Nema nikakvog načina na koji bi tu sumnju mogli eliminirati, i snaga skeptičkog argumenta leži upravo u tome.

Ta se poteškoća uopće ne pojavljuje kad se znanje o kojem govorimo nalazi na razini pojavnosti. Ako mi vizualni impulsi govore da moja desna ruka ima pet prstiju, imam opravdanje za vjerovanje kako *percipiram* da moja desna ruka ima pet prstiju. A istinitost tog vjerovanja proizlazi iz definicije percepcije; ako percepciju shvaćamo kao skup podataka koji nam pristižu iz osjetila, samim time što nešto, na primjer, vidimo, mi to i percipiramo. Predikati "vidim" i "percipiram", naravno, nisu istovjetni u ovakvom kontekstu; jer iako je tvrdnja da nešto vidim sasvim dovoljna za tvrdnju da nešto percipiram, percepcija nije poistovjećena sa samo jednim osjetilom, pa tako reći "percipiram" sigurno nije isto što i reći "vidim". Percepcija se bazira na skupu informacija koje dobivamo iz svih osjeta, no ovim problemom detaljnije ćemo se pozabaviti u sljedećem poglavlju.

5. Način zaključivanja na razini pojavnosti

5.1. Razlika između zaključivanja na razini stvarnosti i zaključivanja na razini pojavnosti

Uzmimo zasad jedan drugi primjer kojim ćemo dodatno pojasniti razlike između znanja na razini pojavnosti i onog koje se tiče vanjskog svijeta.

Pretpostavimo da vidim da se ispred mene nalazi stol. U uobičajenim okolnostima, zaključak kojim dolazim do znanja da se ispred mene zaista nalazi stol možemo predstaviti na sljedeći način:

P1 Ako vidim da se nešto nalazi ispred mene, onda se nešto doista i nalazi ispred mene.

P2 Ja vidim stol.

K Ispred mene se nalazi stol.

Problematična je, naravno, prva premisa, P1. Po svemu što smo dosad utvrdili, sasvim je moguće da me osjetila zavaravaju i da se ispred mene ne nalazi nikakav objekt koji bi odgovarao onome što ja percipiram. Moje je vjerovanje u tom slučaju dakle opravdano (zbog druge premise, P2), ali nikako ne mogu znati da li je ono i istinito. To je problem s kojim ćemo se susresti općenito, svaki put kad pokušamo neku tvrdnju o vanjskom svijetu uzdići na status znanja, jer ne možemo premostiti jaz između pojavnosti i stvarnosti.

Ali ono što u ovom trenutku želimo postići nije premošćivanje tog jaza, već formuliranje propozicije takve da nam ona omogući da posjedujemo znanje o nečemu na razini pojavnosti. Tvrdnju bi u tom slučaju trebalo modificirati tako da ona referira samo na ono što ja percipiram, a to se lako postiže mijenjanjem P1, slijedom čega dolazimo i do malo drugačije konkluzije K:

P1 Ako vidim da se nešto nalazi ispred mene, onda percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P2 Ja vidim stol.

K Ja percipiram da se ispred mene nalazi stol.

Ovakvom formulacijom, rješavamo se skeptičkog pritiska, jer ne pretpostavljamo ništa o vanjskom svijetu, već govorimo isključivo o sadržaju našeg uma.

5.2. Kontradikcija percepcije

Problem je u tome što se skeptičkog pritiska rješavamo samo naizgled; ovakva formulacija je jednako ranjiva kao i ona prethodna, kad smo nešto tvrdili o vanjskom svijetu.

Pokušajmo promijeniti prvu i drugu premisu u prethodnom argumentu, i nazovimo sljedeći argument

A1:

P1 Ako dodirujem nešto ispred mene, onda percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P2 Ja dodirujem stol.

K1 Ja percipiram da se ispred mene nalazi stol.

Argument je jednako valjan, u to nema sumnje. Jedina je razlika u tome što u ovom slučaju govorimo o nečemu što smo percipirali nekim drugim osjetilom.

Na jednak način mogu tvrditi (naravno, na razini pojavnosti) da se ispred mene ne nalazi ništa; nazovimo ovaj argument A2:

P3 Ako vidim da se ništa ne nalazi ispred mene, onda percipiram da se ništa ne nalazi ispred mene.

P4 Vidim da se ništa ne nalazi ispred mene.

K2 Ja percipiram da se ispred mene ne nalazi ništa.

Jesu li argumenti A1 i A2 istovremeno valjani? Na prvi pogled, izgleda da jesu. Ali vidljivo je i da njihove konkluzije, u tom slučaju, ne mogu istovremeno biti istinite, jer tada dolazimo do kontradikcije: tvrdnje K1 i K2 međusobno se pobijaju. Pa ipak, sasvim je zamisliva situacija u kojoj iz dva različita osjetila dobivamo kontradiktorne informacije. U slučaju iluzije, primjerice, mogu zamisliti da ispred sebe ne vidim ništa i onda se odjednom zabijem u nešto što na dodir jako podsjeća na stol. Ili je moguće da haluciniram: ispred sebe vidim zid, i pokušam ga dotaknuti, ali moja ruka jednostavno ne nailazi na ništa. A u bilo kojoj od takve dvije hipotetičke situacije, dogodit će se kontradikcija u kojoj iz dva različita argumenta dolazimo do konkluzije i do njene negacije. Pogreška se nužno nalazi u jednom od kondicionala u premisama, a nemamo nikakvog načina ustanoviti u kojem. Ono što smo ovakvim misaonim eksperimentom ustanovili je da je prva premissa u oba argumenta *neprihvatljiva, u bilo kojoj varijaciji: iz osjeta jednostavno ne mogu zaključiti da nešto percipiram*, barem ne sa onom stopostotnom sigurnošću koja mi je potrebna da bih govorio o znanju.

5.3. Problem definicije percepcije

U ovom trenutku, moramo se vratiti na definiciju percepcije, koje smo se dotakli u prethodnom poglavlju. Snaga argumenta koji smo maloprije vidjeli uvelike počiva na pretpostavci da sa predikata koji se odnose samo na jedno osjetilo, kao što su "vidim" ili "dodirujem", možemo preći na predikat koji se odnosi na cjelokupnu percepciju, "percipiram". To je pretpostavka koja svakako zahtijeva dodatno pojašnjavanje. Naime, kontradikciju do koje dolazimo iz argumenata A1 i A2 je vrlo lako izbjeći ako izmijenimo prvu premisu u oba argumenta. Umjesto općenitog predikata "percipiram", koristiti ćemo preciznije predikate "vizualno percipiram" i "taktilno percipiram", koji će nam omogućiti da informaciju iz pojedinačnog osjetila vežemo uz našu percepciju na ispravniji način.

Argument A1 će, nakon što ga prilagodimo, glasiti ovako:

P1 Ako dodirujem nešto ispred mene, onda *taktilno* percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P2 Ja dodirujem stol.

K1 Ja *taktilno* percipiram da se ispred mene nalazi stol.

Argument A2 možemo izložiti na sljedeći način:

P3 Ako vidim da se ništa ne nalazi ispred mene, onda *vizualno* percipiram da se ništa ne nalazi ispred mene.

P4 Vidim da se ništa ne nalazi ispred mene.

K2 Ja *vizualno* percipiram da se ispred mene ne nalazi ništa.

Na ovaj način, kontradikcija u potpunosti nestaje. Kao što je logički moguće da istovremeno nešto vidim a ne mogu dodirnuti, tako nema ničeg spornog ni u tvrdnji da istovremeno taktilno percipiram da se nešto nalazi ispred mene, a vizualno da se ispred mene ne nalazi ništa. Preciziranjem termina koje koristimo, eliminirali smo poteškoće na koje smo naletjeli.

No na ovaj način samo smo privremeno odložili pitanje o tome na što bi se točno trebao odnositi predikat "percipiram", u svojem općenitom obliku. Mogući odgovor na ovo pitanje jest taj da za takav općeniti predikat u našem unutarnjem "diskursu" jednostavno nema mjesta. Iz osjetilne informacije da nešto vidim, imam pravo zaključiti samo da taj predmet vizualno percipiram. Ako imam na raspolaganju i osjetilnu informaciju da taj predmet dodirujem, mogu zaključiti da taj predmet i taktilno percipiram. U tom slučaju, mogao bih tvrditi da vizualno percipiram stol, i istovremeno da taktilno percipiram stol, i redom obavljati iste zaključke za druge osjetilne informacije. No ni u jednom trenutku ne bih mogao sve te informacije spojiti u jednu cjelinu koja bi predstavljala predmet o kojem je riječ, ako ne želim ponovo upasti u kontradikciju. Je li takvo rješenje zadovoljavajuće?

Očigledno je da nije. Jer, ako pogledamo na koji način funkcioniramo u kontaktu sa vanjskim svijetom, vidjet ćemo da raznorazne osjetilne informacije ipak spajamo u cjeline koje onda tvore predmete prema kojima možemo reaktivno djelovati. Naravno, kad je vanjski svijet u pitanju problem se nalazi u tome što ne možemo znati da li taj isti vanjski svijet u sebi zaista sadrži predmet koji smo mi percipirali, ali to ne mijenja činjenicu da predmete shvaćamo na koherentan način, a ne kao odvojena svojstva koja igrom slučaja zauzimaju isti fizički prostor. Nema nikakvog razloga zašto predmete unutar našeg uma ne bi shvaćali na isti način. No ako želimo predmete u našem umu shvatiti kao zbroj osjetilnih informacija, bit će iznimno korisno prvo pogledati kako se predmeti opisuju kad je riječ o vanjskom svijetu.

5.4. Definicija predmeta na razini stvarnosti

Predmeti u vanjskom svijetu obično se, u metafizici, objašnjavaju dvjema teorijama koje su suprotstavljene: teorija svežnja i teorija supstrata⁸. Prva teorija tvrdi da su predmeti jednostavno svežnjevi svojstava; sastavljeni su od njih i od ničeg drugog. Druga teorija smatra da predmeti imaju neki subjekt (ili supstrat) na koji se svojstva vežu; taj subjekt sam po sebi nema nikakva svojstva, on je jednostavno nositelj svojstava. Rasprava između pobornika ove dvije metafizičke teorije je aktualna i danas; teoretičari svežnja imaju veliku poteškoću u objašnjavanju onoga što definira jedan predmet kao upravo taj predmet i nijedan drugi, jer predmet svojstva može stjecati i gubiti. Teoretičari supstrata, s druge strane, imaju jako nezahvalan zadatak u tome što moraju braniti postojanje nečega što se ne može percipirati, jer kad nešto percipiramo, percipiramo svojstva te stvari i ništa drugo. U metafizici, ovakav odnos snaga između ove dvije teorije ostavio je otvorenim pitanje postoji li zaista nositelj svojstava koji sam po sebi nema nikakva svojstva. Ali preuzmemo li bilo koju od ove dvije teorije kao onu kojom ćemo pokušati opisati predmete unutar našeg uma, taj problem se ne pojavljuje.

5.5. Definicija predmeta na razini pojavnosti

Pretpostavimo li da predmeti u vanjskom svijetu doista nisu ništa drugo nego svežnjevi svojstava, naše mentalne reprezentacije tih predmeta mogu se shvatiti na isti način bez poteškoća. Ako su svojstva u vanjskom svijetu nešto o čemu mi imamo samo osjetilnu informaciju, a predmet shvaćamo kao skup tih svojstava, onda je lako zaključiti da je predmet unutar našeg uma samo *skup osjetilnih informacija*.

Do istog zaključka dolazimo i pod pretpostavkom ispravnosti teorije supstrata. Ako je predmet u vanjskom svijetu skup svojstava kojeg na okupu drži supstrat, naše mentalne reprezentacije mogu obuhvatiti samo ta svojstva. Supstrat, kao entitet koji sam po sebi nema nikakva svojstva, nije nešto što mi možemo percipirati bilo kojim osjetilom. Ono što u tom slučaju percipiramo su opet svojstva, a ona su na okupu, odnosno tvore jednu cjelinu. I u ovoj varijanti, nameće se isti zaključak: predmet unutar našeg uma jest skup osjetilnih informacija, neovisno o tome da li postoji još nešto što nosi svojstva o kojima mi imamo osjetilne informacije, jer to nešto (supstrat) se *ne pojavljuje u našem umu*. Iz svega toga slijedi, dakle, da je na razini pojavnosti predmet moguć samo kao skup osjetilnih

⁸ Loux 2010, str 103.

informacija, odnosno svežanj svojstava.

5.6. Prelazak sa pojedinačnog na općeniti predikat

Problem s kojim se suočavamo, ukoliko prihvatimo ovakvu definiciju predmeta na razini pojavnosti, jest objasniti kako razne osjetilne informacije možemo logički spojiti u cjelinu, odnosno na koji način možemo preći sa pojedinačnog predikata poput "vidim" ili "dodirujem" na općeniti predikat "percipiram". Postoje dva načina na koje možemo postići željeni cilj.

Prvi je način taj da ponovo pokušamo iskoristiti prijašnje argumente. Pretpostavimo još jednom argument A1:

P1 Ako dodirujem nešto ispred mene, onda *taktilno* percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P2 Ja dodirujem stol.

K1 Ja percipiram da se ispred mene nalazi stol.

Argument se može modificirati dodavanjem još jedne premise, P3:

P1 Ako dodirujem nešto ispred mene, onda *taktilno* percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P2 Ja dodirujem stol.

P3 Ako taktilno percipiram da se nešto nalazi ispred mene, onda percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

K1 Ja percipiram da se ispred mene nalazi stol.

Naravno, postavlja se pitanje da li je ovakav potez legitiman. Iako kažem da samo *taktilno* percipiram nešto ispred mene (odnosno, da se koristim samo jednim osjetilom), to može podrazumijevati više osjetilnih informacija. Dodirujem li, primjerice, stol, mogu osjetiti da li je gladak ili grub, mogu shvatiti kakvog je točno oblika, mogu ustanoviti gdje se točno nalazi u odnosu na ostatak prostorije... U svakom slučaju, jedno osjetilo može mi dočarati više svojstava koje predmet u mom umu posjeduje. Dakako, problem je u tome što se te razne osjetilne informacije opet mogu svesti pod jedan pojedinačni predikat, "taktilno percipiram", pa nema razloga, bar ne trenutno, uvoditi općeniti predikat. Štoviše, bilo bi neispravno iz jednog pojedinačnog predikata, koji obuhvaća osjetilne informacije iz samo jednog osjetila, tvrditi da imamo sve osjetilne informacije koje su nam potrebne za prelazak na tvrdnju koja se koristi općenitim predikatom.

Osim toga, uvedemo li ponovo sličan argument A2 koji nas vodi u suprotan zaključak, opet ćemo se naći u kontradikciji:

P1 Ako vidim da se ništa ne nalazi ispred mene, onda *vizualno* percipiram da se ništa ne nalazi ispred mene.

P2 Vidim da se ništa ne nalazi ispred mene.

P3 Ako vizualno percipiram da se ništa ne nalazi ispred mene, onda percipiram da se ništa ne nalazi ispred mene.

K2 Ja percipiram da se ispred mene ne nalazi ništa.

I u ovom argumentu smo dodali treću premisu, P3, koja nam omogućuje prijelaz sa pojedinačnog predikata na onaj općeniti. I odmah je vidljivo da dvije konkluzije, K1 i K2, ne mogu istovremeno biti istinite. Pokušajmo onda promijeniti pristup.

Ako je naša percepcija ustvari skup svih osjetilnih informacija koje imamo na raspolaganju, bilo kakav argument koji bi pokušao zaključiti što točno percipiramo morao bi obuhvatiti, u svojim premisama, sve osjetilne informacije koje imamo na raspolaganju.

Pokušajmo složiti sve premise u argument A3:

P1 Ja dodirujem stol.

P2 Ako dodirujem nešto ispred mene, onda taktilno percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P3 Ako taktilno percipiram da se nešto nalazi ispred mene, onda percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P4 Vidim stol ispred mene.

P5 Ako vidim da se nešto nalazi ispred mene, onda vizualno percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P6 Ako vizualno percipiram da se nešto nalazi ispred mene, onda percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

•
•
•

Pn Ako svim dostupnim osjetilima percipiram da se ispred mene nalazi stol, onda percipiram da se ispred mene nalazi stol.

K Ja percipiram da se ispred mene nalazi stol.

Premise između P6 i Pn moraju obuhvatiti sve osjetilne informacije koje potencijalno imamo na

raspolaganju. Na ovaj način, obuhvatit ćemo sva svojstva koja su dostupna našim osjetilima i od njih "stvoriti" predmet u našem umu.

Jedan očigledan problem s ovakvim pristupom jest taj da je on zaista prezahtjevan. Usporedimo li ovakav način zaključivanja sa svakodnevnim životom, činilo bi se prilično apsurdnim zahtjevati da svakim dostupnim osjetilom utvrđujemo prirodu nekog predmeta s kojim stupimo u kontakt. Ugledamo li nešto ispred sebe, razumno je zaključiti da se taj predmet zaista i nalazi ispred nas. Naravno, skeptički izazov nam ne dopušta sigurnost u takvim tvrdnjama, ali taj je problem malo drukčije prirode u odnosu na prepreku s kojom se susrećemo u ovom slučaju. Naime, skeptička sumnja nam nalaže da ne smijemo zaključiti da ono što uhvatimo našim osjetilima zaista odgovara onome što se nalazi u vanjskom svijetu; ali to ne znači da iz jednog osjetila ne možemo zaključivati o predmetu, neovisno o tome da li taj predmet doista postoji na način na koji smo ga mi percipirali. Stoga, ako vidim stol ispred sebe, prirodan način zaključivanja jest taj da ću pretpostaviti kako se u vanjskom svijetu ispred mene nalazi stol, koji ja percipiram jednim osjetilom, onim vizualnim, i koji bih mogao percipirati i drugim osjetilima kada bih to htio pokušati. Pitanje da li predmet koji sam ja ovakvom percepcijom stvorio u svojem umu postoji i izvan mog uma je drugačije prirode.

Čini se da nam ovaj drugi pristup zapravo nimalo ne olakšava stvari, ali to ne znači da se na njemu ne bi moglo inzistirati. Ali koji god pristup mi odabrali, problem s kojim ćemo se susresti je isti.

Ukoliko se odlučimo na više smjerova zaključivanja, to nas može, kao što smo već dokazali, odvesti u kontradikciju. Ukoliko se ipak odlučimo na jedan sveobuhvatan argument, postavljamo pred sebe izuzetno velik zahtjev, koji doduše isključuje mogućnost kontradikcije (dodatno osnažen i premisom P_n koja nam služi kao osigurač), ali nas na neki način i obavezuje da se suzdržimo od suda ukoliko nemamo pristup svim relevantnim osjetilnim informacijama; a ovaj posljednji zahtjev zapravo je iznimno sličan zahtjevu koji pred nas postavlja skeptik.

Premisa P_n koju smo koristili u argumentu A3 mogla bi nam pomoći ako ju iskoristimo u kombinaciji sa prvim pristupom. Pretpostavimo onda argument A1 sa dodanom premisom P_n :

P1 Ja dodirujem stol.

P2 Ako dodirujem nešto ispred mene, onda taktilno percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P3 Ako taktilno percipiram da se nešto nalazi ispred mene, onda percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P_n Ako svim dostupnim osjetilima percipiram da se ispred mene nalazi stol, onda percipiram da se ispred mene nalazi stol.

K2 Ja percipiram da se ispred mene nalazi stol.

U sadašnjem obliku argumenta, premisa P_n nije nam od velike koristi. Potrebno je modificirati treću

premisu, P3:

P1 Ja dodirujem stol.

P2 Ako dodirujem nešto ispred mene, onda taktilno percipiram da se nešto nalazi ispred mene.

P3 Ako taktilno percipiram da se nešto nalazi ispred mene **i taktilna percepcija je jedina vrsta percepcije koja mi je dostupna, onda svim dostupnim osjetilima percipiram da se nešto nalazi ispred mene.**

Pn Ako svim dostupnim osjetilima percipiram da se ispred mene nalazi stol, onda percipiram da se ispred mene nalazi stol.

K2 Ja percipiram da se ispred mene nalazi stol.

5.7. Općeniti oblik zaključka

Na ovaj način, uspjeli smo iz pojedinačnog predikata izvesti onaj općeniti. No ovakva formulacija argumenta je jednako podložna problemima kao i one prethodne. Ova formulacija, naime funkcionira samo pod uvjetom da nemamo na raspolaganju osjetilne informacije iz više od jednog osjetila. Ono što možemo napraviti u ovom trenutku je još jednom prilagoditi argument, ne bi li on funkcionirao za bilo koji broj osjetilnih informacija koje imamo na raspolaganju. Neka je općeniti oblik ovog argumenta sljedeći:

P1 Dobivam osjetilnu informaciju iz jednog osjetila.

P2 Ako dobivam osjetilnu informaciju iz jednog osjetila, onda tim osjetilom percipiram neki predmet.

P3 Ako jednim osjetilom percipiram neki predmet, i percepcija tim osjetilom je jedina vrsta percepcije koja mi je dostupna, onda svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet.

Pn Ako svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet, onda percipiram neki predmet.

K2 Ja percipiram neki predmet.

Da bi argument bio valjan i u slučaju kad su nam dostupne osjetilne informacije iz više izvora, moramo ga modificirati na sljedeći način:

P1 Dobivam osjetilnu informaciju iz jednog osjetila.

P2 Ako dobivam osjetilnu informaciju iz jednog osjetila, onda tim osjetilom percipiram neki

predmet.

P3 Ako jednim osjetilom percipiram neki predmet, i percepcija tim osjetilom je jedina vrsta percepcije koja mi je dostupna, onda svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet.

P4 Ako sa više osjetila percipiram neki predmet, i percepcija tim osjetilima je ona vrsta percepcije koja mi je dostupna, onda svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet.

Pn Ako svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet, onda percipiram neki predmet.

K2 Ja percipiram neki predmet.

Dodavanjem četvrte premise, P4, sigurni smo da uzimamo u obzir sve osjetilne informacije koje su nam raspolaganju. No valja primijetiti da argument u ovom obliku podsjeća na izrazito zahtjevni argument A3; ukoliko imamo posla sa samo jednom vrstom percepcije, provjera koja se od nas zahtjeva je krajnje jednostavna, no dodavanjem raznih vrsta percepcije stvari se jako kompliciraju.

Ono što je još i važnije, je da nam ovakva općenita formulacija argumenta A1 ne pomaže u slučaju kontradiktornih informacija iz dva različita osjetila. Ukoliko jednim osjetilom percipiram da se ispred mene nalazi jedan predmet, a drugim osjetilom percipiram da se ispred mene nalazi neki drugi predmet, ili da se ispred mene ne nalazi ništa, iz zajedničkih informacija ne mogu izvući zaključak da ja percipiram bilo šta, bilo da je riječ o prvom predmetu, ili o drugom, ili o ničemu. Kontradiktorne informacije nam predstavljaju problem u bilo kakvom obliku deduktivnog zaključivanja.

Jedan mogući pristup rješavanju kontradikcija nudi se u vidu davanja prednosti jednog osjetila nad nekim drugim, ali teško je vidjeti koje bi osjetilo bilo ono koje bi moralo dobiti prednost. Logički je jednako plauzibilno da nas zavarava oko ili osjetilo njuha; nemoguće je odrediti bi li više trebali vjerovati našem osjetilu dodira ili našim ušima.

Ono što preostaje je zdravorazumski pristup. Vratimo se na primjer koji smo dosad više puta koristili, onaj sa stolom; ako jednim osjetilom, primjerice vidom, percipiram da se ispred mene nalazi stol, onda nemam nikakvog razloga posumnjati u to da percipiram da se ispred mene nalazi stol, čak i ako nisam tu tvrdnju potkrijepio informacijama iz svih ostalih osjetila. Jedini razlog koji bi me mogao navesti na sumnju i na odbacivanje te tvrdnje jest možebitna suprotna informacija iz nekog drugog osjetila. Ovakav pristup uvelike odgovara i našem svakodnevnom funkcioniranju kad je u pitanju interakcija sa vanjskim svijetom, i reaktivno ponašanje u odnosu na vanjski svijet. Ako ispred sebe vidim nešto u što bih mogao udariti nastavim li hodati istim putem, promijeniti ću smjer svog kretanja ne bih li to izbjegao. Ovakav stav prema objektima koje percipiram, kojim god da sam ih osjetilom percipirao, mi omogućava reagiranje u odnosu na objekt kako na razini stvarnosti, tako i na razini pojavnosti.

Izložen na ovakav način, zdravorazumski pristup zaista djeluje ne samo kao najjednostavniji, već i kao najispravniji pristup. Radi se o načinu funkcioniranja u koji nemamo razloga sumnjati, barem ne

onoliko dugo dok ne nađemo na informaciju koja bi nam dala pravo na sumnju. Sa općenitim oblikom argumenta koji smo maločas izložili, svakako smo tako nešto i postigli; u premisama P4 i Pn podrazumijeva se da nema kontradiktornih informacija. A analogija sa našim svakodnevnim funkcioniranjem u odnosu na vanjski svijet svakako daje dodatnu snagu ovom pristupu. Ali skeptički argument, kao što smo već vidjeli, na izrazito uvjerljiv način napada zdravorazumski pristup.

6. Kritika zdravorazumskog pristupa zaključivanju na razini pojavnosti

Ono što se dovodi u pitanje, kad je riječ o znanju o vanjskom svijetu nije naša uspješnost u interakciji sa predmetima koje percipiramo. Dapače, činjenica da mi imamo uspješnu reakciju sa onime što percipiramo za skeptika ne predstavlja nikakav problem. Ono na čemu skeptička pozicija inzistira je činjenica da mi dedukcijom ne možemo dokazati da u vanjskom svijetu postoji nešto što bi bilo istovjetno onome što se nalazi u našoj percepciji; čak i u slučaju kada je naša uspješnost u interakciji s okolinom neupitna, ne možemo sa stopostotnom sigurnošću znati ništa o vanjskom svijetu. A ako kriterij uspješnosti ne garantira znanje na razini vanjskog svijeta, isti zaključak slijedi i za znanje na razini pojavnosti.

Na prvi pogled, ovakav zaključak nije nužna posljedica svega što smo dosad vidjeli, pa ga svakako treba dodatno pojasniti.

6.1. Skepticizam prema pouzdanosti memorije

Problem sa skeptičkim pristupom je puno dublji nego što to izgleda s obzirom na sve ono što smo dosad vidjeli. Skoro ništa nije pošteđeno skeptičke sumnje, a jako malo toga preko čega ta sumnja prijeđe se uspijeva oduprijeti i zadržati status neupitnosti. U uvodnom dijelu ovog rada, vidjeli smo kako je Rene Descartes ustanovio da je jedino u što možemo van svake sumnje biti sigurni sadržaj našeg vlastitog uma⁹. Uvijek postoji mogućnost da nas obmanjuje Zao Demon, i sve što mislimo da znamo o vanjskom svijetu je podložno sumnji. Samo je naš um izuzet od metodičke sumnje, jer zahvaljujući privilegiranom pristupu našem umu koji imamo *znamo* što u tom trenutku mislimo. Zanimljivo je pitanje, međutim, znamo li što smo mislili prije nekoliko godina? Ili mjeseci? Ili čak

⁹ Descartes 1951, str. 31-32.

prije samo nekoliko trenutaka?

Skeptički odgovor na to pitanje će uvijek biti negativan. Zao Demon je biće neograničene moći, koje može promijeniti naš doživljaj vanjskog svijeta, ili nas čak uvjeriti da vanjski svijet postoji i ako to nije slučaj. Za biće takvih sposobnosti, nije nipošto nezamislivo kako bi moglo utjecati i na našu memoriju. Ja se, doduše, sjećam skoro cijelog svog života. Znam šta sam radio prije, primjerice, pet godina. Ali moja su sjećanja možda lažna. Možda se ja veoma jasno sjećam nekog događaja iz svog života koji se uopće nije dogodio, a moje sjećanje nije ništa drugo nego laž koju je u moj um usadio Zao Demon. Isto vrijedi i za moje osjećaje. Ako se sjećam da sam jučer čitav dan proveo u stanju euforije, iz toga ne slijedi da je moje mentalno stanje zaista i bilo takvo. Možda se ništa od svega onoga što ja smatram svojim osobnim doživljajima uopće nije dogodilo. Dapače, možda ja u neko prijašnje doba, kojeg tako jasno mogu prizvati u sjećanje, *uopće nisam postojao*. Logički je sasvim moguće da sam ja, zajedno sa svim mojim sjećanjima, stvoren prije tek nekoliko trenutaka. Takva je mogućnost ekstremno malena, ali kao i kad je u pitanju postojanje vanjskog svijeta ja jednostavno nemam nikakvog načina na koji bih mogao otkloniti tu sumnju. U oba slučaja, ono što imam na raspolaganju je ranjivo na istu tu sumnju sa kojom bi se moralo uhvatiti ukoštac.

Čini se onda kako je skeptički zaključak nepotpun, u onom obliku u kojem smo ga izložili ranije. Jedino u što možemo biti sigurni nije tek sadržaj našeg vlastitog uma; jedino u što možemo biti sigurni jest sadržaj našeg vlastitog uma *u sadašnjem trenutku*. Ovakav prošireni zaključak je jedini legitiman, na tragu onog istog koji je iznio David Hume. Kao što ne možemo znati da li vanjski svijet zaista postoji, isto tako ne možemo znati ni da on ne postoji. I kao što ne možemo, sa stopostotnom sigurnošću, tvrditi da smo mi sami postojali i prije nekoliko trenutaka, tako ne možemo sa stopostotnom sigurnošću tvrditi ni negaciju tog suda. Potpuno suzdržavanje od donošenja bilo kakvog suda koji se tiče nečega izvan sadržaja našeg vlastitog uma u sadašnjem trenutku je jedini dosljedni model ponašanja.

6.2. Skepticizam prema pouzdanosti memorije o percepciji

Čini se, dakle, da je skeptička sumnja puno obuhvatnija nego smo isprva mislili. Ona se odnosi na fizički prostor i na konkretne pojave izvan našeg uma, ali se jednako tako kreće i kroz vrijeme unutar samog našeg uma. Ukoliko ju želimo primijeniti jednako obuhvatnim kriterijem i na razini znanja o pojavnosti, tu dolazimo do velikih poteškoća. Naime, kriterij koji smo odlučili koristiti, osnažen zdravorazumskim vjerovanjem da iz osjetilne informacije jedne vrste imamo pravo izvoditi zaključke o predmetima u našem umu, uopće ne razmatra mogućnost takvog pogrešnog sjećanja, pa ga moramo

ispraviti kako bi se osigurali protiv takve vrste pogreške. Prisiljeni smo, u općenitom obliku našeg argumenta, izmijeniti sve premise:

P1 Dobivam osjetilnu informaciju iz jednog osjetila **u sadašnjem trenutku**.

P2 Ako dobivam osjetilnu informaciju iz jednog osjetila **u sadašnjem trenutku**, onda tim osjetilom percipiram neki predmet **u sadašnjem trenutku**.

P3 Ako jednim osjetilom percipiram neki predmet **u sadašnjem trenutku**, i percepcija tim osjetilom je jedina vrsta percepcije koja mi je dostupna **u sadašnjem trenutku**, onda svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet **u sadašnjem trenutku**.

P4 Ako sa više osjetila percipiram neki predmet **u sadašnjem trenutku**, i percepcija tim osjetilima je ona vrsta percepcije koja mi je dostupna **u sadašnjem trenutku**, onda svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet **u sadašnjem trenutku**.

Pn Ako svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet **u sadašnjem trenutku**, onda percipiram neki predmet **u sadašnjem trenutku**.

K2 Ja percipiram neki predmet **u sadašnjem trenutku**.

Ovakvim izmjenama argument ponovo postaje iznimno kompleksan, no one su nužne. Iako na prvi pogled argument izgleda jednako kao i njegova prethodna verzija, u stvari je on puno zahtjevniji u sadašnjem obliku. Ako ga koristimo na ovaj način, to nam ne ostavlja prostora za zanemarivanje osjetilnih informacija koje bi u prethodnoj verziji argumenta ocijenili kao nevažne.

Analogijom sa skeptičkim argumentom protiv znanja o vanjskom svijetu, uvidjet ćemo da kriterij kojeg smo se držali nije ništa više strog, već gotovo isti.

6.3. Primjer mogućnosti pogreške memorije

Uzmimo kao primjer situaciju koja će poštivati granice koje nam postavlja skeptik. Pretpostavimo stoga da se sjećam kako sam u nekom trenutku u vremenu, t_1 , razmišljao o glavnom gradu Hrvatske. U nekom drugom trenutku u vremenu, t_2 , koji je zapravo sadašnjost, i slijedi nakon t_1 , razmišljam o svom prethodnom razmišljanju u trenutku t_1 . Točan razmak između t_1 i t_2 je pet sekundi. Mogu li ja, temeljem svih osjetilnih informacija koje su mi u trenutku t_2 dostupne, sa sigurnošću tvrditi da sam u trenutku t_1 razmišljao o glavnom gradu Hrvatske? Po svemu što smo ustanovili, moramo priznati da takvo što nisam u stanju tvrditi, jer je moguće da to sjećanje nije stvarno. Logički, postoji mogućnost da razmak između t_1 i t_2 nije pet sekundi, već pet godina, ali se ja tog razmaka pogrešno

sjećam. Isto tako, moguće je da u t1 nisam razmišljao o glavnom gradu Hrvatske, već o glavnom gradu Italije. A moguće je i da ja u trenutku t1 uopće nisam postojao; stvoren sam negdje u vremenu između t1 i t2, iako posjedujem lažno sjećanje svog mentalnog stanja u trenutku t1. Sve su to mogućnosti koje je vrlo lako otkloniti zdravorazumskim pristupom; jer između opcije da se jasno i točno sjećam svog mentalnog stanja u t1, odnosno prije pet sekundi, i opcije da to sjećanje iz bilo kojeg razloga nije ispravno, prva mogućnost je neusporedivo izraženija. Ali samo postojanje druge opcije mi onemogućava deduktivnu sigurnost.

Zamislimo sada sličnu situaciju na razini pojavnosti. Vratimo se još jednom primjeru sa stolom.

Pretpostavimo da ja, unutar svojeg uma, dobivam osjetilne informacije da se nalazim u prostoriji koja je prazna, izuzev jednog stola. Kad bi se služili argumentom čija smo pravila izložili ranije, bio bih dužan svakim dostupnim osjetilom ispitati koje mi osjetilne informacije stoje na raspolaganju u vezi predmeta koji se nalazi u toj prostoriji. Prvo koristim oči. Vidim da stol ima četiri noge. Vidim da doseže u visinu mog struka. Mogu razaznati kakvog je oblika. Mogu ustanoviti kakve je boje, i koristeći se svojim vidom općenito obuhvatiti sve informacije koje su mi dostupne putem tog osjetila. Nakon što sam obuhvatio sve te informacije, mogu se početi koristiti argumentom koji smo ustanovili. Premisa P1, koja glasi: "Dobivam osjetilnu informaciju iz jednog osjetila u sadašnjem trenutku", je očito zadovoljena.

Krenimo na premisu P2: "Ako dobivam osjetilnu informaciju iz jednog osjetila u sadašnjem trenutku, onda tim osjetilom percipiram neki predmet u sadašnjem trenutku". Sve osjetilne informacije koje sam prikupio putem oka dopuštaju mi da ustvrdim da sam vizualno percipirao stol ispred sebe.

Premisa P3, koja glasi: "Ako jednim osjetilom percipiram neki predmet u sadašnjem trenutku, i percepcija tim osjetilom je jedina vrsta percepcije koja mi je dostupna u sadašnjem trenutku, onda svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet u sadašnjem trenutku", očito nije zadovoljena. Stol se nalazi ispred mene, tako da ga mogu, primjerice, pokušati dotaknuti. Vizualna percepcija, dakle, nije jedina vrsta percepcije koja mi je dostupna u tom trenutku.

Provjerimo sad premisu Pn, koja glasi: "Ako svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet u sadašnjem trenutku, onda percipiram neki predmet u sadašnjem trenutku". S obzirom na to da nisam svim dostupnim osjetilima percipirao stol ispred sebe, ne mogu tvrditi da percipiram stol ispred sebe; još uvijek ne postoje uvjeti za prelazak sa pojedinačnog predikata "vizualno percipiram" na općeniti predikat "percipiram".

Moram, dakle, ponoviti postupak, ali ovoga ću puta koristiti i osjet dodira. Pružam ruku ispred sebe i osjećam i dodirom kakav je oblik stola; taj oblik odgovara onom obliku koji sam percipirao svojim očima. Osjećam da mu je površina glatka, i hladna na dodir. Skupljajući tako redom i taktilne informacije, u korak sa onim vizualnim, sada mogu reći da percipiram stol sa dva osjetila. Znači li to da konačno mogu ustvrditi da percipiram stol?

Ne, jer mi premisa P4 ovaj put to ne dopušta: "Ako sa više osjetila percipiram neki predmet u sadašnjem trenutku, i percepcija tim osjetilima je ona vrsta percepcije koja mi je dostupna u sadašnjem trenutku, onda svim dostupnim osjetilima percipiram neki predmet u sadašnjem trenutku". Premda je točno da ja stol u ovom slučaju percipiram sa više osjetila, to još uvijek ne znači da su ta dva osjetila jedina dva koja su mi dostupna. Osjetilo sluha također bi moglo odigrati ulogu; na primjer, ako odgurnem stol, on će zaškripati onako kako bih ja očekivao da stol zaškripi, i ako kucnem po njemu čuti ću zvuk kakav bih očekivao kad kucnem u drvenu površinu. A postoje i druga osjetila koja bi mogla biti upotrijebljena.

Jedan očigledan prigovor ovakvom inzistiranju na upotrebi svih mogućih dostupnih informacija je upravo onaj prigovor s kojim smo se već ranije susreli: *previše zahtijevamo od vlastite percepcije*. Ukoliko imamo vizualnu percepciju stola, sasvim je prirodno zaključiti da imamo percepciju stola na općeniti način, a taj je zaključak dodatno osnažen ako vizualnoj percepciji dodamo još i taktilnu, ili auditivnu, ili bilo kakvu drugu, a pritom ne dobijemo nikakve kontradiktorne osjetilne informacije. Ali zahtjev koji smo postavili je u skladu sa onim skeptičkim; činjenica da ja vidim stol, ne znači da ću ga moći i dodirnuti. Taktilna percepcija ne slijedi iz one vizualne, koliko god to zdravorazumski djelovalo. Tek kada istovremeno vidim stol i dodirujem ga, mogu ustvrditi da s pomoću vizualne i taktilne percepcije obuhvaćam isti predmet, ali mi ni to ne jamči da nekom drugom vrstom percepcije neću osjetiti nekakav drugi predmet, ili da ću išta osjetiti.

Mogući pristup ovakvoj poteškoći jest tvrditi da, ukoliko barem dvije vrste percepcije odašilju istu informaciju o predmetu ispred nas, onda imamo pravo tvrditi da se zaista radi o predmetu koji percipiramo, jer je mogućnost da se varamo zanemariva. No samo postojanje te mogućnosti pogreške, koliko god ona bila zanemariva, dovoljna je skeptiku da odbije ovakav pristup. Sve su nam informacije dostupne, i ako postoji i najmanja mogućnost da će nas upotreba neke vrste percepcije odvesti u kontradikciju, moramo se suzdržati od suda sve dok tu mogućnost nismo otklonili. No ni u tom slučaju nismo se u potpunosti riješili skeptičkog pritiska.

Jedan uvjet koji se pojavljuje u svim premisama općenitog argumenta jest da se sve mora odvijati u sadašnjem trenutku. Takav uvjet također može zvučati prestrogo, no on slijedi iz skeptičkog stava prema vanjskom svijetu. Ako je jedino u što možemo biti sigurni sadržaj našeg vlastitog uma u sadašnjem trenutku, to se svakako odnosi i na osjetilne informacije koje su nam dostupne.

Da bi pojasnili zašto je to potrebno, uvedimo opet dva različita trenutka u vremenu, t_1 i t_2 , takva da je razmak između njih pet sekundi, i takva da t_2 koincidira sa sadašnjim trenutkom.

Pretpostavimo da sam u trenutku t_1 ispunio sve uvjete percepcije: svim sam dostupnim osjetilima percipirao stol koji se nalazi ispred mene, i u t_1 sam ustvrdio da percipiram stol ispred mene. Imam jasno sjećanje cijelog postupka, i zaključka kojim sam došao do znanja da se ispred mene nalazi stol. U t_2 , međutim, sam se odmaknuo od stola. Vidim ga, ali ga ne dodirujem, niti čujem zvukove koji bi

mogli bi nastati njegovim pomicanjem ili kucanjem u njega. To znači da u t_2 *nemam pravo tvrditi da znam da percipiram stol, jer postoji mogućnost pogreške*. Naime, sasvim je moguće da je moje sjećanje lažno, i da ja stol nisam percipirao svim dostupnim osjetilima, te da je taj stol ustvari neka vrsta halucinacije unutar mogeg uma. Moguće je, kao i ranije kad smo spominjali ovakav vremenski odmak između t_1 i t_2 , da sam ja počeo postojati negdje između ta dva trenutka, a moje je sjećanje iz t_1 nešto što je netko ubacio u moj um u trenutku moga stvaranja.

7. Odgovor skepticizmu o znanju na razini pojavnosti

Skepticizam, dakle, postavlja pred nas iznimno zahtjevan zadatak. Jer čak i kad bi bili u mogućnosti predmet koji se pojavljuje pred nama tako obuhvatno istražiti ne bi li otklonili mogućnost pogreške, ta je mogućnost otklonjena samo na trenutak. Čim provjera prestaje, sumnja se ponovno pojavljuje. Dolazimo tako do pomalo bizarnog zaključka da znanje o predmetima, u ogromnoj većini slučajeva, ne može postojati čak ni na razini pojavnosti. Postavlja se pitanje na koji način, ukoliko je to uopće moguće, možemo odbacivanje znanja o predmetima na razini pojavnosti spojiti sa našim reaktivnim djelovanjem prema tim istim predmetima; a ukoliko to nije moguće, moramo odlučiti da li je prihvatljivije dosljedno slijediti skeptički kriterij, ili ga se ipak odreći da bi sačuvali znanje o našim mentalnim prezentacijama. Tri su moguća pristupa kojima možemo pokušati odgovoriti ovom izazovu.

7.1. Prvi odgovor

Prvi pristup jest jednostavno pristati na odbacivanje znanja o predmetima, i tvrditi da nas to ni na koji način ne ometa u našem ponašanju. No to se ne doima ispravnim, iz više razloga. Ako želimo dosljedno tvrditi da ne možemo ništa znati o predmetima unutar našeg vlastitog uma (barem ne u većini slučajeva), bilo kakvo djelovanje u odnosu na te predmete bi bilo, na neki način, "zabranjeno" jer bi podrazumijevalo da pretpostavljamo nešto što ne smijemo. Ako hodam ulicom i zastanem na pješačkom prijelazu, takvim činom vršim nekoliko nedopuštenih pretpostavki: dajem status znanja mojoj osjetilnoj informaciji da se ispred mene nalazi pješački prijelaz, kao i da se ja nalazim na ulici; dajem status znanja zakonu kojim pješaci smiju prelaziti ulicu samo na za to posebno označenim mjestima; a dajem status znanja i mom sjećanju da takav zakon uopće postoji. Reaktivno djelovanje,

čini se, "automatski" uzdiže vjerovanje u znanje, pa je suživot takvog djelovanja i skeptičkog pristupa nemoguć.

7.2. Drugi odgovor

Drugi pristup jest odbaciti znanje o predmetima unutar našeg uma i prihvatiti u potpunosti skeptičku poziciju. To bi značilo da prema ničemu što percipiramo, bilo kojom vrstom osjetila, nećemo reaktivno djelovati jer jednostavno ne možemo zaista znati da je naša percepcija pouzdana. Ovakav pristup ima očigledne probleme, jer je zaista teško očekivati od bilo koga da, kao u ranijem primjeru, ne zastane na pješačkom prijelazu na ulici kojom se odvija gust promet zato što postoji mogućnost da ta ulica i taj pješački prijelaz nisu ništa drugo nego pogrešna informacija, i stoga mu se možda ne bi ništa dogodilo. Ako smo istovremeno suočeni sa mogućnošću da se ispred nas nalazi nešto i sa mogućnošću da se ispred nas ne nalazi ništa, prednost ćemo dati onoj prvoj mogućnosti, čak i u slučaju da je vjerojatnost potpuno jednaka u oba slučaja. Drugi pristup nas prirodno povlači u prvi, za koji smo ustanovili da ne funkcionira.

7.3. Treći odgovor

Ono što nam preostaje je treći pristup. Prema ovoj opciji, prisiljeni smo odbaciti skeptički kriterij kao prestrog. Na ovaj način, u stanju smo sačuvati reaktivno djelovanje prema predmetima koje percipiramo, a da sami sebi ne namećemo prezahtjevan proces provjere znanja o tim istim predmetima. Svakako treba istaknuti kako nismo eliminirali skeptičku sumnju prihvaćanjem trećeg pristupa, ali to nije ni potrebno. Razlog za to je sličan razlozima koje smo koristili za odbacivanje prva dva pristupa. Sama činjenica da mi reaktivno djelujemo prema predmetima, čak i kad su oni samo u našem umu, prednost daje formiranju znanja prema bilo kakvoj percepciji, pa čak i kad ona dolazi iz samo jednog osjetila, i oslobađa nas obveze suzdržavanja od suda.

Jedan mogući prigovor ovakvom pristupu je da mi u svakoj takvoj interakciji sa okolinom koju percipiramo zapravo vršimo jako puno takvih formiranja znanja, kao što smo već objasnili sa primjerom ulice i pješačkog prijelaza. Prema tome, ako je svako znanje koje mi imamo podložno sumnji, mogućnost pogreške raste proporcionalno broju pretpostavki koje u nekom danom trenutku vršimo. No ovakvom prigovoru lako se može odgovoriti jednostavnim uvidom u način na koji ljudski

um u normalnim okolnostima funkcionira.

7.4. "Prirođeni" koherentizam

Ljudski je um, naime, prema svemu sudeći, izrazito koherentan. Sva sjećanja, vjerovanja i osjećaje koje imamo ne promatramo izolirano jedne od drugih, u nekoj vrsti vakuuma; upravo suprotno, svako pojedinačno sjećanje, vjerovanje i osjećaj koji možemo pronaći u našem umu je dio neke vrste ogromne i iznimno kompleksne "slagalice". Jedno sjećanje se oslanja na druga sjećanja, a istovremeno i na cijeli naš sustav znanja. Ako se dogodi da se jedno sjećanje ne uklapa sa ostalima, ljudski um ima mehanizme kojima to može prepoznati. Takva vrsta "pogrešnog" sjećanja, naime, podložna je preispitivanju, i ukoliko skup naših unutarnjih sjećanja postaje koherentniji izbacivanjem tog uljeza, upravo je to način na koji ćemo postupiti. Isto vrijedi i za vjerovanja. Slijedi, stoga, da bi isto moralo vrijediti i za osjetilne informacije. Dokle god je skup svih osjetilnih informacija koje imamo na raspolaganju iznimno koherentan, takav skup ne bi smio biti podložan preispitivanju, upravo zato što bi ga takvo preispitivanje činilo *manje* koherentnim, osim ako za to ne postoje valjani razlozi. Metodička sumnja povećava vjerojatnost pogreške kad je riječ o velikom broju pretpostavki u nekom danom trenutku, ali to vrijedi samo u slučaju da su te pretpostavke izolirane, i međusobno nepovezane. Koherentnost našeg uma zapravo smanjuje vjerojatnost pogreške; ta je vjerojatnost, naime, obrnuto proporcionalna broju vjerovanja koja se međusobno podupiru. Ilustrirajmo to primjerom. Pretpostavimo da začujem zvuk. Taj zvuk tumačim kao lajanje psa, i takvim tumačenjem vršim nekoliko pretpostavki. Pretpostavljam da sam zvuk točno identificirao; pretpostavljam i da ću uskoro, ako se počnem kretati u smjeru iz kojeg dolazi zvuk, ugledati životinju koja je taj zvuk ispustila; a pretpostavljam i to da imam ispravno predznanje o tome kako bi pasji lavež trebao zvučati. Ustvari, kompletan sustav predznanja koje sam nesvjesno koristio u formiranju vjerovanja da sam začuo lavež jest, na neki način, pretpostavka. A svaka od tih pretpostavki za sobom povlači mogućnost pogreške. No ako ja nakon nekoliko trenutaka zaista i ugledam psa, nisam samo uklonio jednu mogućnost pogreške, onu mogućnost koja je predmnijevala da možda neću ugledati životinju koja je za taj zvuk odgovorna. Kompletan sustav predznanja, zapravo, na neki način dobiva potvrdu ispravnosti, i postaje *koherentniji*. Takav sustav u cjelini slabi tek kada dobijem osjetilnu informaciju koja bi mogla većinu mojih formiranih vjerovanja dovesti u pitanje; ako dobijem osjetilnu informaciju koja se kosi tek sa nekima od svih mojih vjerovanja, onda nemam razloga dovoditi u pitanje sve što sam mislio da znam. A ponovnu koherentnost cijelog sustava postižem tako da uklanjam (ili usvajam) ona vjerovanja koja se nalaze u kontradikciji sa cijelim sustavom.

Ljudski je um, dakle, prirodno sklon formiranju vjerovanja koja se međusobno podupiru, a usto su izrazito uspješna u vođenju naše interakcije sa predmetima unutar našeg uma. Ako ispred sebe vidim stol, nemam nikakvog razloga prirodno pomisliti da bi moja kompletna percepcija, ona u kojoj bih upotrebljavao sva osjetila, u mojem umu stvorila nešto "pogrešno", na temelju svih mojih dosadašnjih iskustava. Ono što usvajanjem ovakvog pristupa zapravo postižemo jest to da *teret dokazivanja prebacujemo na skeptika*. Ako na temelju moje vizualne i auditivne percepcije formiram znanje o tome da sam stupio u kontakt sa nekakvim predmetom unutar mojeg uma, takvo je vjerovanje koherentno sa mojim predznanjem, sa mojim osjetilnim informacijama i sa mojim reaktivnim ponašanjem. Jedino u slučaju da dobijem kontradiktorne informacije iz raznih osjetila, otvara se prostor za sumnju, ali samo onoliko dugo dok ne izbacim iz svojeg sustava vjerovanja ono vjerovanje koje sustav čini ne-koherentnim. A ovakav se pristup može usvojiti i u pogledu skepticizma prema vanjskom svijetu.

8. Zaključak

Sve što smo naveli za znanje na razini pojavnosti, vrijedi i za znanje o vanjskom svijetu. Cijeli sustav znanja, vjerovanja i osjetilnih informacija koje imamo na raspolaganju, a tiču se vanjskoga svijeta, je izrazito koherentan. Znanje o tome da stvarni vanjski svijet odgovara onome što mi percipiramo, ili točnije *znanje da se možemo pouzdati u svoja osjetila*, jest samo jedno u cijelom sustavu koji imamo na raspolaganju. To se znanje uklapa u sustav, i čini ga koherentnijim; metodička sumnja, koja bi nas prisilila da se odrekemo takvog znanja, postiže suprotno. Odbacivanje znanja o pouzdanosti naše percepcije u ophođenju sa vanjskim svijetom oslabljuje cijeli naš sustav vjerovanja. Skeptik bi, dakako, mogao prigovoriti da se takvo znanje ne može usporediti sa ostalim elementima našeg sustava vjerovanja, jer je znanje o pouzdanosti naše percepcije, na neki način, *fundamentalnije* od ostalih elemenata. Ako bi to bilo točno, to bi značilo da mogućnost da naša percepcija nije pouzdana zapravo uvelike oslabljuje cijeli sustav, jer on počiva na pretpostavci da je percepcija nepogrešiva. U takvom shvaćanju uloge percepcije, svaka pogreška koja bi se pojavila ne bi se mogla riješiti jednostavnim preispitivanjem onih vjerovanja i osjetilnih informacija koje se nalaze u kontradikciji sve dok ponovo ne postignemo koherentnost sustava; svaka pogreška koja bi upućivala na nepouzdanost percepcije bi zapravo uvećavala mogućnost da je svako drugo vjerovanje unutar sustava pogrešno.

No taj se prigovor ne doima ispravnim, jer ne uzima u obzir kriterij uspješnosti našeg reaktivnog ponašanja prema vanjskom svijetu kojeg percipiramo. Jedna pogreška značila bi da je naša percepcija

u jednom slučaju zakazala. No uspješnost našeg ophođenja je uglavnom vrlo visoka, a dokle god je to točno sustav je koherentniji ako zadržimo pretpostavku da se u percepciju smijemo pouzdati. Razlog da percepciju kao znanje odbacimo pojavio bi se tek kad bi se uspješnost naše interakcije sa okolinom počela osjetno smanjivati. U tom smislu, za znanje o vanjskom svijetu vrijedi isto što i za znanje na razini pojavnosti. Između metodičke sumnje koja nas obvezuje na suzdržavanje od suda, i reaktivnog djelovanja koje, kako smo ranije vidjeli, automatski uzdiže vjerovanje u znanje, upravo je reaktivno djelovanje onaj element koji doprinosi koherentnosti sustava, čak i u slučajevima kada dolazi do pogreške. Upravo zato, i kad je u pitanju pouzdanost naše percepcije, i kad je u pitanju status znanja o vanjskom svijetu, *teret dokazivanja nalazi se na leđima skeptika.*

9. Popis literature

Berkeley, G. 1999. *Odabrane filozofske rasprave*. Zagreb: Kruzak.

Božičević, V. 1996. *Filozofija britanskog empirizma*. Zagreb: Školska knjiga.

Čuljak, Z. ur. 2003. *Vjerovanje, opravdanje i znanje: Suvremene teorije znanja i epistemičkog opravdanja*. Zagreb: Ibis grafika.

Dancy, J. 2001. *Uvod u suvremenu spoznajnu teoriju*. Zagreb: Hrvatski studiji.

Descartes, R. 1993. *Metafizičke meditacije*. Zagreb: Demetra.

Descartes, R. 1951. *Rasprava o metodi*. Zagreb: Matica hrvatska.

Descartes, R. 1993. *Razmišljanja o prvoj filozofiji*. Zagreb: Demetra.

Hatfield, G. 2006. *Prolegomena to any future metaphysics that will be able to come forward as science*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hume, D. 2014. *A treatise of human nature*. Mineola: Dover Publications.

Hume, D. 1988. *Istraživanje o ljudskom razumu*. Zagreb: Naprijed.

Kant, I. 1984. *Immanuel Kant: Kritika čistoga uma*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Locke, J. 2007. *Ogled o ljudskom razumu*. Zagreb: Naklada Breza.

Loux, M. J. 2010. *Metafizika: Suvremeni uvod*. Zagreb: Hrvatski studiji.

Lowe E.J. 2002. *A Survey of Metaphysics*. Oxford: Oxford University Press.

Prijić-Samaržija, S. i Gavran Miloš, A. 2011. *Antička i novovjekovna epistemologija*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Sosa, E. i Steup, M. ur. 2005. *Contemporary Debates in Epistemology*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Crane, T. i French, C. 2016. The Problem of Perception. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/perception-problem>.

Huemer, M. 2011. Sense-Data. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/sense-data>.

Klein, P. 2015. Skepticism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/archives/sum2015/entries/skepticism>.

Robinson, H. 2014. Substance. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/substance>.